

УДК 930.1:32.019.5(410)

М. М. КОВАЛЕВСЬКИЙ ЯК ІСТОРИК ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ АНГЛІЇ XVII ст.

М. М. Ковалевський – один з перших європейських дослідників історії англійської політичної думки XVII ст. В роботі «Від прямого народоправства до представницького і від патріархальної монархії до парламентаризму» вчений звернувся зокрема до ідеї «змішаної монархії» та показав її присутність у свідомості політичних мислителів та діячів Англії XVII ст. Наступні дослідження істориків XX ст. підтвердили правоту висновків М. М. Ковалевського.

Ключові слова: *М. М. Ковалевський, англійська політична думка XVII ст., «змішана монархія», конституціоналізм, демократія, Англійська революція, індепенденти, левеллери.*

Історія Англії викликала особливий інтерес у Максима Максимовича Ковалевського протягом його довгого наукового життя. Значною мірою це було пов'язано з його захопленням ідеями конституціоналізму, народного представництва, місцевого самоврядування, правової держави тощо. Англійські соціально-політичні реалії доби Середньовіччя та Нового часу надавали багатий матеріал для Ковалевського – соціолога, державознавця, історика.

Важливо, що вченому довелося чимало часу прожити в цій країні – і після закінчення Харківського університету (1872 р.), і в період еміграції (1887-1905 рр.), працювати в англійських книгозбірницях, в бібліотеці Британського музею зокрема. Ці студії втілилися у низку опублікованих робіт, так чи інакше пов'язаних з Англією, починаючи з магістерського твору М. М. Ковалевського «История полицейской администрации в английских графствах с древнейших времен до смерти Эдуарда I» (Прага, 1877), «Полиция рабочих в Англии в XIV в. и мировые судьи, как судебные разбиратели споров между предпринимателями и рабочими» (Лондон, 1876) та включаючи його більш пізні праці «Английская конституция и ее историк» (1880), «Общественный строй Англии в конце средних веков» (докторська дисертація, Москва, 1880), розлогу статтю «Великобритания» в словнику Гранат та ін.

Не можна сказати, що спадщина вченого залишилася поза увагою науковців. Так, протягом останніх двох десятиріч побачили світ дослідження російських фахівців з історії історичної науки Г. П. Мягкова [7] та О. В. Бодрова [4] (обидва – Казань), присвячені різнобічній творчості М. М. Ковалевського. Втім деякі нюанси сприйняття видатним вченим особливостей англійської політичної думки XVII ст. залишилися поза увагою історіографів та чекають на аналіз з боку історика саме такого профілю. Цим обумовлена актуальність проведеної розвідки.

Політична думка Англії XVII ст. найбільш повно представлена в об'ємній роботі пізнього періоду творчості М. М. Ковалевського «От прямого народоправства к представительному и от патриархальной монархии к парламентаризму», що була видана у 3-х томах в 1906 р. Ця назва, що викликає легкий жах в сучасних студентах, подобалася М. М. Ковалевському: він вважав, що вона

точно відображує сутність твору, «вірною передає мою основну думку» [3, с. V]. (Відомо що рукопис 4-го тому цієї роботи згорів разом із типографією Ситіна в Москві у 1905 р. [6, с. 17])

Наважусь припустити, що якби М. М. Ковалевський написав тільки одну цю роботу, його ім'я зайняло б почесне місце в історії науки. Він був не першим європейським вченим, який звернувся до зазначеної проблематики, але він був одним з перших, а це чимало, особливо якщо врахувати майже неозорну кількість робіт, переважно англофонних, які подарувало нам ХХ століття і продовжує дарувати ХХІ. Серед своїх попередників, які раніше за нього вивчали «загальний хід розвитку політичних теорій» (зауважу, що не спеціально англійських – І.Н.) М. М. Ковалевський називає Поля Жане, Густава Франка та Б. М. Чичеріна. Втім жоден з них «не вважав за потрібне показати більш тісну залежність політичної думки від політичного життя» [3, с. III].

Дослідження М. М. Ковалевського ґрунтується на багатій та різноманітній джерельній базі, яку складають переважно роботи англійських політичних авторів, вивчені у виданнях ХVІІ ст. Це твори Альберика Джентіліса¹, короля Якова І Стюарта, В. Принна, Г. Паркера, Дж. Гаррінгтона, М. Нідгема, Г. Гаммонда, Р. Бекстера, Р. Філмера, Салмазія, О. Сіднея, Дж. Локка, анонімні роботи 40-х рр. тощо. М. М. Ковалевський охоче користується й новітніми академічними виданнями джерел. Так, «Елементи закону» Томаса Гоббса вивчено у виданні «Тонніса з Киля» 1889 р. [4, с. 136], в той час як інший твір мислителя – «De Cive» – в амстердамському виданні 1647 р. Вчений широко використовує «Листи і промови Кромвелля», зібрані Карлейлем [4, с. 158, 161 та ін.].

М. М. Ковалевський, зазвичай не дуже щедрий на посилання, неодноразово згадує «Somers tracts» – багатотомну добірку джерел, що її видав Вальтер Скотт на початку ХVІІІ ст. Приділяючи в роботі велику увагу «партії» левеллерів та її «програмним» документам, М. М. Ковалевський пише про вивчені їм «сотні томів, у яких полягає знаменита колекція памфлетів ХVІІ століття, що зараз перебуває у володінні Британського музею» [4, с. 307].

¹ Транскрипція імен політичних авторів, а також деяких істориків, що її пропонує М. М. Ковалевський, іноді відрізняється від прийнятої в сучасних дослідженнях.

Не залишилися поза увагою вченого і парламентські дебати, у яких «відбилася революційна доктрина»[4, с. 116], й мемуарна література.

Парадоксальним у світлі викладеного вище може виглядати твердження М. М. Ковалевського, що його книга не є історією політичних вчень і ще менш, – додає він, – історією установ. «Це спроба показати, що обидві тісно пов'язані одна з одною і не можуть бути зрозумілими одна без іншої»[3, с. III.]. Таким є підхід вченого, і у ньому він вбачає своє новаторство. Усвідомлюючи це, ми водночас маємо право спробувати проаналізувати внесок М. М. Ковалевського в історію саме політичної думки Англії XVII ст.

За підтвердженням звернемося до самого автора. «Я доводжу мій нарис зросту *політичних доктрин* (тут і на наступній сторінці курсив мій – І.Н.), – пише М. М. Ковалевський, – до епохи, що передувала Французькій революції, повідомляючи про досліджуваних мною *письменників*² тільки ті біографічні дані, які необхідні для з'ясування джерел того настрою, в якому написані були їх *трактати*». І ще: «З кінця XVIII століття я стежу в моєму творі не за появою нових *письменників про політику*, а за розвитком вчення про сучасну людину ...» [3, с. IV].

Ключові слова – «політичні доктрини» та «(політичні) письменники» (згадаємо прийнятий в англофонній історіографії термін «political writers») – безумовно, належать до арсеналу історика політичної думки, не кажучи вже про «трактат» – головний для нього вид історичного джерела.

Здається, твір М. М. Ковалевського, прочитаний і розглянутий очима сучасного історика, спонукає до роздумів і водночас підказує відповідь на питання, що таке «політична думка» тієї чи іншої епохи і що покликана вивчати її історія? Питання не марні в сьогоденній історіографічній ситуації.

У полі уваги М. М. Ковалевського опиняється і політична теорія, інтелектуальні традиції, ідеї видатних мислителів, таких як Гоббс, Гаррінгтон або Локк, і тексти, максимально наближені до політичних реалій, породжені і нерозривно пов'язані з політичною боротьбою доби Англійської революції, такі як, наприклад,

² В оригіналі – «писателей».

програмні документи левеллерів, їх же памфлети або промови Кромвеля. З цих двох «шарів» англійської політичної думки XVII ст. – верхнього, теоретичного, і нижнього, майже невідмітного від політичної практики, зупинимося на першому.

У своїй роботі М. М. Ковалевський майстерно прослідковує історію вельми характерної для англійської політичної думки ідеї «змішаної монархії» – правління короля в Парламенті. Він починає з політичної творчості Джона Фортеск'ю, «засновника конституційних теорій нашого часу» [3, с. 263]. Розуміння політичних письменників XVII ст., – вважає він, – можливо тільки за умови знайомства з їх віддаленими предками. Інакше кажучи, приділяючи постійну і пильну увагу історії англійської державності та її еволюції, М. М. Ковалевський чимале, якщо не сказати не менше, значення надає довготривалим традиціям в сфері політичної філософії.

Так, вплив ідей Фортеск'ю він знаходить не тільки в творах прихильників Парламенту, які виступали за обмеження королівської прерогативи, але навіть в політичній системі Томаса Гоббса (у питанні про створення держави внаслідок добровільної угоди людей – суспільного договору).

М. М. Ковалевський показує, що «конституціоналісти» Генрі Паркер, Джон Пім, Вільям Принн та ін. виступали за співпрацю короля, лордів і громад [4, с. 149].

Зазначу, як навіть неточності, скоєні видатним істориком, є почвальними для нащадків. Так, посилаючись на анонімну роботу 1642 р. «*Certain considerations upon the duties both of prince and people Written by a gentleman of quality, a well-wisher both to the King and Parliament*», М. М. Ковалевський відносить її автора до прихильників Парламенту, що виступали за «поєднання свободи і прерогативи» [4, с. 148]. Сьогодні відомо, що ця робота належить Джону Спелмену [15], який, судячи з його активних дій на підтримку Карла I, був переконаним роялістом. Цікавим є саме те, що цей переконаний рояліст мислив категоріями «змішаного правління».

Джон Спелмен не був самотнім у своїх судженнях. Англійський історик Дейвід Сміт в опублікованій 1994 р. монографії [14] ввів до наукового обігу нове поняття – «конституційний роя-

лізм». Воно об'єднує групу прихильників Карла I Стюарта (Джон Бремхолл, сер Чарлз Даллісон, Дадлі Діггес – молодший, Генрі Ферн, Джеймс Говелл, Дейвід Дженкінс, Джаспер Мейн та сер Джон Спелмен), які послідовно виступали за збереження «співпраці станів», втіленої в класичному англійському «правлінні короля в Парламенті». Можна сказати, що М. М. Ковалевський, не застосовуючи терміну «конституційний роялізм», передбачив існування такої течії в англійській політичній думці XVII ст.

Далі М. М. Ковалевський звертається до ідей прибічників партії індепендентів і тих політичних авторів, які підтримали англійську республіку (Джон Мілтон, М. Нідгем, Генрі Гаммонд, Джеймс Гаррінгтон), і приділяє чимало уваги О. Кромвелю. Він відзначає їх «прихильність до монархії, що обмежена станами, з королем, лордами та громадами» [4, с. 160]. У творах англійських республіканців так мало йдеться про республіку і так багато про змішану монархію, – пише вчений. Вона продовжує залишатися їх ідеалом.

Цей ідеал не витримав натиску політичних подій. Одна тільки необхідність вимушує запеклих конституціоналістів стати республіканцями ..., – читаємо ми у М. М. Ковалевського. – Король позбавлений престолу не через те, що парламент визнав за потрібне замінити монархію республікою, а тому, що з королем, на слово якого не можна було покластися, прийшлося зупинити всілякі перемовини. Палату лордів було усунуто тільки через те, що лорди, за висловом Джона Мілтона, підтримували «всі тиранічні дії короля». Отже, «діячі англійської революції неохоче йшли на досвід нової, невідомої їм форми правління. Їх теоретичні симпатії залишалися на боці давніх випробуваних порядків (курсив мій – І.Н.). Не республіканський переворот, а тільки «право народу вивергати і судити тирана» береться захищати Мілтон у своїй «*Defensio pro populo anglicano*». У цій та інших роботах він виступає не проти королів, а проти тиранів» [4, с. 161-162].

М. М. Ковалевський зауважує, що Олівер Кромвель навіть у часи протекторату був схильний вважати правління Англією змішаним, оскільки у країні мало місце «відособлення влади» одноосібного правителя та Ради, а в останні роки він демонстрував й зовсім «тяжіння до монархії» [4, с. 169].

Усі висновки історика добре підкріплені джерелами. Більш

того, вони були підтвержені пізнішими роботами з історії політичної думки доби Англійської революції³.

Глибокі судження, висловлені М.М. Ковалевським, спонукають замислитись і над питаннями термінології. Чи не є однією з причин того, що «республіканці» так мало згадували «республіку», та обставина, що вони вживали стосовно неї традиційний англійський термін «*commonwealth*»? Українською мовою він (цілком правильно) перекладається як «республіка», втім не можна не помітити, що сьогодні слово «республіка», як і «республіканці», несе певне привнесене часом смислове навантаження, що виходить за межі англійського XVII ст. і від якого були вільні сучасники «великого заколоту».

З іншого боку, термін «*commonwealth*» є значно старішим за Англійську революцію, яка надала йому нового сенсу. Традиційно слово «*commonwealth*» вживалося у значенні держави, політичної спільноти, нарівні з латинським *civitas*, як, втім, і сам термін *res publica*, більш розповсюджений на континенті. «Шість книг про державу» – «*Les Six livres de la Republique*» Жана Бодена – те, що безпосередньо виникає в пам'яті як підтвердження казаного.

Цікаво, що саме з цим колом термінів виникли проблеми і в сучасній англофонній історіографії. Так, в роботах, присвячених представнику ранньовітської опозиції Олджернону Сіднею, його часто-густо називають республіканцем, яким він, виходячи із змісту його політичної творчості, не був. В роботі «*Discourses concerning Government*» [10], написаній у 1680-83 рр. – в останні роки свого життя, він обґрунтував ідеал *popular state*. Йшлося про державу, де здійснюється принцип *Salus populi est lex Suprema*, а не про якусь певну форму правління. Втім, найкращою з усіх форм Сідней вважав англійську змішану монархію і доводив її переваги, спираючись на доводи розуму та історичний прецедент [8].

На цю особливість поглядів О. Сіднея і вказував М. М. Ковалевський у своїй праці «От прямого народоправства к представительному и от патриархальной монархии к парламентаризму».

³ Достатньо згадати класичний твір Переса Загоріна [16, р.146-149]

Вчений посилається на Сіднея, який стверджував в своїх «Дискурсах», що «в світі не було доброго способу правління, який не складався би з монархії, аристократії та демократії» [4, с. 163].

Думки М. М. Ковалевського напрочуд актуальні в сучасній науці. Характерно, що видатний англійський історик Квентін Скіннер, який плідно досліджував республіканську традицію в англійській та американській політичній думці раннього модерного часу [11,12]⁴, в останніх своїх роботах вважав за краще називати цю традицію не республіканською, а нео-римською (нео-roman) [13]. Її коріння сходили до Тита Лівія, Тацита й Саллюстія, спадщина яких була сприйнята мислителями Італійського Відродження і особливо яскраво та значно проявилися в «Дискурсах на першу декаду Тита Лівія» Н. Макіавеллі.

До групи англійських «республіканців», або «неоримлян», XVII ст. були віднесені Дж. Гаррінгтон, М. Нідгем, Дж. Невілл, О. Сідней та деякі інші автори. Їх об'єднували ідеали свободи, що розумілася як відсутність гноблення і була можливою тільки у вільній державі. Відповідно, люди, які живуть у несвободній державі, опиняються позбавленими свободи. Отже, свобода або несвобода людини залежала від політичного стану країни, в якій вона жила, але, підкреслимо, не її політичної форми.

Нарешті, ще один момент, пов'язаний з важливим для М. М. Ковалевського поняттям «демократія», яке він розуміє у самому прямому значенні – як народовладдя. «Змішаний спосіб правління зовсім не обов'язково забезпечує народовладдя», – зазначає вчений. Навпаки, в XVII ст. прихильники «змішаного правління», за його спостереженнями, часто-густо виступають як «вороги демократії», бояться і ненавидять «натовп». «Не можна віднести до прихильників демократії ані Генріха Вена, ані Олівера Кромвелля» – пише М. М. Ковалевський [4, с. 158]. «Недовіра і ... неприхильність до народного натовпу становлять спільну рису круглоголових» [4, с. 159].

Зауважу що й ці висновки М. М. Ковалевського отримали підтвердження в літературі XX ст., присвяченій історії Англійської революції середини XVII ст. [1].

Вчений підкреслює аристократизм, ворожість до демократії,

⁴ Біля витоків вивчення республіканської традиції політичної думки раннього модерного часу стояв Джон Покок [9].

притаманні поглядам Джона Мілтона, який виступив у другому «Захисті англійського народу» за правління «ради найдосконаліших людей, обраних народами, яка не змінює свого складу», і вже згаданого Олджернона (у Ковалевського – Альджернона) Сіднея, який, на його думку, не тільки не прихильник, але скоріше противник народовладдя [4, с. 151-152]. М. М. Ковалевський дорікає англійським «захисникам політичної свободи» за їх непослідовність: вони не бачать, що суверенітет нації є сумісним лише з демократичною формою устрою» [4, с. 150].

Не можна не помітити, як ця проблематика хвилювала Ковалевського – політика та державного діяча. Втім його аналіз є строго науковим, а висновки не деформовані політичними пристрастями.

Появу ідей «народного самодержавства» [4, с. 211] М. М. Ковалевський пов’язує з рухом левеллерів, цих «родоначалників англійського радикалізму» [4, с. 307]. «Всупереч споконвічній англійській думці, що верховна влада належить сукупності короля, лордів і громад, вони сміливо висловлюють нове вчення про верховенство одного народу, або, як вони висловлюються, «громад Англії» [4, с. 303]. Це верховенство здійснюється шляхом представництва усього народу в Парламенті, «без відмінностей класів і станів», і через суд присяжних, який обирається народом. Повнота судової влади, що належить народу, гарантувала дотримання невід’ємних прав громадян - свободи совісті та рівності перед судом.

Таке тлумачення левеллерського руху⁵ призвело вченого до думки, що левеллери виявилися провісниками не англійського парламентаризму, а, ймовірніше, «американської державної структури, в якій конгрес поставлений у певні межі» [4, с. 304].

Підводячи підсумки, зазначимо, що в рамках статті простежено переважно один – важливий, але далеко не єдиний – напрямок наукового пошуку М. М. Ковалевського в галузі англійської політичної думки XVII ст. У роботі «От прямого народовластия к представительному и от патриархальной монархии к парламентаризму» М. М. Ковалевський проаналізував витоки і ідейний

⁵ М. М. Ковалевський підкреслював, що левеллери «заслужують на уважне вивчення» у подальшому [4, с. 305].

зміст концепції «змішаної монархії», показав її значення як в історії політичної думки Англії, так і – в якості ідеалу – в соціально-політичній боротьбі доби революції середини XVII ст. Наступний етап – Славна революція і пов’язана з нею політична творчість Джона Локка – відзначений, за М. М. Ковалевським, ідеями обмеженої, або конституційної, монархії, прав особистості та розподілу влади.

Список використаної літератури та джерел

1. Барг М. А. Кромвель и его время. М., 1950. 272 с.; Народные низы в Английской буржуазной революции XVII века. Движение и идеология истинных левеллеров. М., 1967. 354 с.; Великая английская революция в портретах ее деятелей. М., 1991. 436 с.
2. Бодров О. В. Профессор М. М. Ковалевский. У истоков изучения английской общественной и политической мысли в России. Казань, 2006. 325 с.
3. Ковалевский М. М. От прямого народовластия к представительному и от патриархальной монархии к парламентаризму. Т. 1. М., 1906. 520 с.
4. Ковалевский М. М. От прямого народовластия к представительному и от патриархальной монархии к парламентаризму. Т. 2. М., 1906. 492 с.
5. Ковалевский М. М. От прямого народовластия к представительному и от патриархальной монархии к парламентаризму. Т. 3. М., 1906. 292 с.
6. Куприц Н. Я. М. М. Ковалевский. М., 1978. 119 с.
7. Мягков Г. П. Научное сообщество в исторической науке: опыт «русской исторической школы». Казань, 2000. 298 с.
8. Немченко И. В. Олджернон Сидней о формах государственного правления// Древнее Причерноморье. Вып. VIII. Одесса, 2008. С. 264-268.
9. Pocock J.G.A. Machiavellian Moment: Florentine Political Thought and the Atlantic Republican Tradition. Princeton. 1975. 640 p.

10. Sidney A. Discourses concerning Government. London, 1698. 578 p.
11. Skinner Q. Machiavelli on the Maintenance of Liberty// Politics. No18. 1983. P. 3-15.
12. Skinner Q. The Republican Idea of Political Liberty// Machiavelli and Republicanism/ Ed. G. Bock, Q. Skinner and M. Viroli. Cambridge, 1990. P. 293-309.
13. Skinner Q. Liberty before Liberalism. Cambridge University Press, 1998. 142 p.
14. Smith D. L. Constitutional Royalism and the search for settlement. 1640-1649. Cambridge University Press, 1994. 358 p.
15. Spelman J. Certain considerations upon the duties both of prince and people Written by a gentleman of quality, a well-wisher both to the King and Parliament. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://history.wisc.edu/sommerville/367/spelman.htm>» (10.10.2017)
16. Zagorin P. A History of political thought in the English Revolution. L., 1954. 208 p.

Iryna Nemchenko

M. M. KOVALEVSKYI AS A HISTORIAN OF ENGLISH POLITICAL THOUGHT OF THE SEVENTEENTH CENTURY

The article is devoted to the contribution of M. M. Kovalevskyi in the study of English political thought of the 17th century. Being one of the first European scholars who turned to this issue, M. M. Kovalevskyi built his three-volume work «From the direct people's power to the representative one and from the patriarchal monarchy to parliamentarism» (1906) on a solid source base of political treatises, pamphlet literature, program documents of the political «parties» of the English Revolution, etc.

In his work, M. M. Kovalevskyi turns both to political theory, its long-term traditions and transformations in the 17th century, and to the «lower» layer of English political thought, which was closely connected with the realities of social confrontation.

The article traces one of the most important lines of M. M. Kovalevskiy's studies: a stable presence of the concept of a «mixed monarchy», the reign of the king in parliament, in English political thought of the 17th century.

Linking the origins of this concept with the political ideas of John Fortescue and with the historical features of English state, M. M. Kovalevskiy shows that not only «constitutionalists» like Henry Parker, John Pym and William Prinn were adherents of this idea, but also the upholders of the «party» of Independents, those political writers who supported the English Republic – John Milton, M. Nedham, Henry Hammond, James Harrington and others. The disposition to the «mixed» government M. M. Kovalevskiy discovers both in the speeches of Cromwell during the Protectorate, and in the works of political thinkers of Restoration period, primarily Algernon Sidney.

At the same time, M. M. Kovalevskiy emphasizes that the ideal of mixed government does not necessarily provide democracy. In his opinion, ideas of democracy in the middle of the 17th century were put forward only by the «party» of Levellers, who abandoned the reign of king in parliament.

Key words: *M. M. Kovalevskiy, English political thought of the 17th century, «mixed monarchy», constitutionalism, democracy, English revolution, Independents, Levellers.*

Список посилань (REFERENCES)

Barg M. A. (1950) *Cromwell i iego vremia*. [Cromwell and his time]. M. 272 p.; Barg M. A. (1967) *Narodnyie nizy v Angliiskoi burshuaznoi revolutsii 17 veka. Dvizheniie i ideologia istinnykh levellerov*. [Folk lower classes in the English bourgeois revolution of the XVII century. Movement and ideology of true Levellers]. M. 354 p.; Barg M. A. (1991) *Velikaia angliiskaia revolutsiia v portretakh ieio deiateleii*. [The Great English Revolution in the portraits of its leaders] M., 1991. 436 p.

Bodrov O. V. (2006) *Professor M. M. Kovalevskii. U istokov izucheniia angliiskoi obshchestvennoi i politicheskoi mysli v Rossii*.

[Professor M. M. Kovalevsky. At the roots of the study of English social and political thought in Russia]. Kazan'. 325 p.

Kovalevskii M. M. (1906) *Ot priamogo narodopravstva k predstavitelnomu i ot patriarkhalnoi monarkhii k parlamentarismu*. [From direct people's rights to the representative and from the patriarchal monarchy to parliamentarism]. V. 3. M. 292 p.

Kovalevskii M. M. (1906) *Ot priamogo narodopravstva k predstavitelnomu i ot patriarkhalnoi monarkhii k parlamentarismu*. [From direct people's rights to the representative and from the patriarchal monarchy to parliamentarism]. V. 1. M. 520 p.

Kovalevskii M. M. (1906) *Ot priamogo narodopravstva k predstavitelnomu i ot patriarkhalnoi monarkhii k parlamentarismu*. [From direct people's rights to the representative and from the patriarchal monarchy to parliamentarism]. V. 2. M. 492 p.

Kuprits N.Ya. (1978) *M. M. Kovalevskii*. [M. M. Kovalevsky]. M. 119 p.

Miagkov G. P. (2000) *Nauchnoie soobshchestvo v istoricheskoi nauke: opyt «russkoi istoricheskoi shkoly»*. [The scientific community in historical science: the experience of the «Russian Historical School»]. Kazan'. 298 p.

Nemchenko I. V. (2008) *Algernon Sidney o formakh gosudarstvennogo pravleniia* [Algernon Sydney on the forms of state government] // *Drevneie Prichernomorie*. [Ancient Black Sea Coast]. V.VIII. Odessa. 2008. P. 264-268.

Pocock J. G. A. (1975) *Machiavellian Moment: Florentine Political Thought and the Atlantic Republican Tradition*. Princeton. 640 p.

Sidney A. (1698) *Discourses concerning Government*. London. 578 p.

Skinner Q. (1983) *Machiavelli on the Maintenance of Liberty// Politics*. No18. 1983. P. 3-15.

Skinner Q. (1990) *The Republican Idea of Political Liberty// Machiavelli and Republicanism/* Ed. G. Bock, Q. Skinner and M. Viroli. Cambridge, 1990. P. 293-309.

Skinner Q. (1998) *Liberty before Liberalism*. Cambridge University Press, 142 p.

Smith D. L. (1994) *Constitutional Royalism and the search for settlement. 1640-1649*. Cambridge University Press, 358 p.

Spelman J. (1642) *Certain considerations upon the duties both of prince and people Written by a gentleman of quality, a well-wisher both to the King and Parliament.* Dostupno: <http://history.wisc.edu/sommerville/367/spelman.htm>» (data zvernennya: 10.10.2017)

Zagorin P. A. (1954) *History of political thought in the English Revolution.* L. 208 p.